

УДК 32:316.32 (4-191.2+477)

Мілова М.І., Одеська державна академія холоду

Мілова Марія Іллівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук Одеської державної академії холоду, докторант.

Постсоціалістична трансформація: закономірності та проблеми розвитку

У статті автор торкається процесів у пострадянських країнах, здебільшого проблеми ефективності політичних інституцій, ролі національної еліти та особливостей формування громадянського суспільства. Аналіз здійснений на прикладі України, Росії та Болгарії.

Article deals with Post-Soviet countries processes, mainly the problem of effectiveness of political institutions, the role of national elite and special features of civil society formation. The analysis is carried out on the samples of Ukraine, Russia and Bulgaria.

Соціально-політичні процеси кінця ХХ століття, які змінили сучасний світ, продовжують привертати увагу вчених, політиків та й просто мислячих людей, які намагаються зрозуміти те, що відбувається, визначити, що сталося з їхнім суспільством і якими є перспективи розвитку.

При всій складності і неоднозначності процесів, що відбуваються, зміцнення демократичних форм правління визнається політичною теорією як домінуюча тенденція суспільного розвитку кінця століття. Після подій 1989-1991 років сучасна політологія дійшла висновків, що звуження сфери авторитарної влади – явище глобальне, яке змінює образ всього світу.

Один з аспектів цього явища – трансформація у постсоціалістичних (посткомуністичних – в даному випадку ці терміни використовуються як тотожні) країнах, яка підтверджує загальну

тенденцію послаблення авторитаризму та переходу до демократії. Якщо процеси трансформації авторитарних режимів, наприклад, в Латинській Америці, досить докладно досліджені в роботах Г. О'Донелла, А. Пшеворски, Ч. Гаті, Р. Роуза, то крах комунізму багато в чому, як відзначають дослідники, застав політичну науку зненацька. Десятиліття поспіль оформився науковий напрям, або субдисципліна, “транзитологія”, яка може розглядатися як “друге пришествя” теорії модернізації. Однак “транзитологи”, як і раніше, не можуть відповісти на багато питань посткомуністичної трансформації, намагаючись “натягнути” старі концепції на нові явища [1].

У дискусіях 90-х років у західній (більш американській) політичній науці висловлювалися заперечення проти того, щоб включати постко-

муністичні країни до загальних процесів поставторитарних трансформацій (С. Террі, Ф. Шмітгер, Т. Карл), не вважаючи їх аналогічними. Ці процеси, безумовно, мають свою специфіку, особливо на пострадянському просторі. Знов утворені країни, як відомо, були менш підготовлені, ніж східноєвропейські, до переходу, кінцевою метою якого політики визначили “демократію” і “ринок”. Тринадцятирічний досвід розвитку дозволяє більш конкретно поглянути на процес переходу, а саме: стартові позиції, темпи, затримки, зворотні рухи і т.ін. З цією метою вводиться новий категоріальний апарат, розставляються нові акценти, утверджується нове розуміння того, що відбувається, чого на початку 90-х років бути не могло. Тим самим визначається ще більше нових проблем, які поки що однозначно пояснити неможливо. Вони потребують серйозного наукового аналізу і відкривають велике поле діяльності для української політичної науки.

За останні роки з’явилося багато досліджень, здійснених політологами і істориками посткомуністичних країн, які розглядають “домашні” процеси як частину загального процесу трансформації, що характеризуються певними національними особливостями. Наприклад, Р. Токеша – Угорщина, К. Гаджієв, Б. Капустін, В. Гельман, В. Пантін – Росія, В. Пречан – Чехія, І. Баєва, С. Калінова – Болгарія та ін.

Завданням статті є характеристика основних закономірностей і проблем розвитку постсоціалістичних країн на основі аналізу соціально-політичних процесів та їх оцінок, викладених в роботах політологів. Об’єктом аналізу виступають в основному Україна, Росія та Болгарія. Всі вони є слов’янськими країнами, що мають фактично однакове тоталітарне минуле та які обрали демократичне майбутнє, але розвиваються за своїми національними моделями. На думку західних експертів, ці країни, з досліджених 27, за рівнем демократизації знаходяться в різних групах розвитку [2]. Разом з тим, досвід цих країн демонструє значно більше спільного, ніж відмінного, і вписується у ті схеми перехідного етапу, які пропонуються сучасними вченими.

Сьогодні постсоціалістичний перехід розглядається не як суцільний, а як два різні процеси: вихід з тоталітарного режиму, який розпочався його крахом, і створення власне демократичного режиму. Перший означає руйнування авторитарних і тоталітарних структур і початок створення

нових політичних інститутів, які повинні зайняти місце попередніх. Політикам всіх названих країн спочатку було притаманне захоплення політичними реформами, і водночас зниження уваги до економічних перетворень, що позначилося на всьому перехідному розвитку.

Відомий транзитолог Г. О’Доннелл вважає, що перший етап (transition) веде до встановлення демократичного уряду, а другий етап (consolidation) – до “ефективного функціонування демократичного режиму” [3].

У першому випадку йдеться про формування інституціональних основ демократичної системи, яка забезпечує створення політичних інститутів і зміну політичних лідерів через демократичні процедури (за С. Хантингтоном). У другому випадку мається на увазі зміцнення самої демократії як суспільно-політичної системи, що передбачає залучення переважної частини суспільства (не тільки інститути влади, але й маси) до цінностей демократії.

Таке розмежування дозволяє позбавитися ейфорії, що мала місце в оцінках початкового етапу переходу, і реально оцінити процес, визначити його складність і болючість. Та й про “результати” демократизації розмірковувати можливо тільки в тому випадку, якщо ми визначили, на якому етапі розвитку знаходимося. Було б спрощенням заганяти цей процес у конкретні хронологічні рамки, хоча можливі “плавні” переходи, і вже на першому етапі може йти процес становлення її соціально-психологічних основ, тобто те, що більшою мірою пов’язується з “результатами” другого етапу.

Дійсно, реальністю посткомуністичного розвитку стали політичні інститути з їх демократичними процедурами. Обрані парламенти і місцева влада, президенти і губернатори, політичні партії – все це зовнішньо виражені характеристики демократичного розвитку. Вони виконують винятково важливі функції, але характер їхньої сили і слабкості залежить від того, якою мірою і в якій формі ці інститути відображають соціальні інтереси. У слабких демократіях, як правило, місце добре функціонуючих офіційних інституцій посідають інші неформальні – клієнтели, мафіозні групи та ін. У таких державах наявність інших “утворень”, які не підкоряються демократично обраній владі, – військові, бізнескола, адміністрація та інші, які мають доступ до ключових постів державної влади, – зберігає небезпеку впливу на політику з метою дестабілі-

зації. У крайньому разі вони можуть використати цей козир для залякування. Законодавчий процес паралізується появою безлічі конкуруючих між собою нових політичних партій і груп інтересів, які блокують багато рішень, що негативно позначається на розвитку економіки, а також на визначенні стратегії переходу. За багатьма ознаками Болгарія і Україна не є винятком стосовно наявності подібних явищ у сферах влади. Російська модель демократії є ще більш індивідуальною – суперпрезидент, слабкий парламент, безсилля політичних партій (хоча деякі з них є сильнішими за українські. – *М.М.*), особлива роль держапарату у здійсненні влади і фактично відсутня можливість контролю з боку суспільства за діяльністю політичних інститутів – такою є загальна характеристика російського переходу одним з відомих російських політиків Володимиром Рижковим [4]. З приходом В. Путіна до керівництва країною багато було зроблено для подолання розбіжностей між парламентом і президентським інститутом, стабілізована система виконавчої влади. Путін сконцентрував верховну владу, посиливши її повноваження і т.ін. Все це неоднозначно можна оцінити з точки зору перспектив російської демократії та її ефективності.

Проблема ефективності і динамізму демократичних інститутів є актуальною практично для всіх постсоціалістичних країн. При цьому виникає свого роду замкнуте коло: нові політичні інститути не можуть стати достатньо ефективними, тому що не користуються необхідною підтримкою з боку масових і елітних груп суспільства, а дістати підтримку і легітимність ці інститути не можуть, оскільки з точки зору більшості населення не є ефективними, здатними допомогти у вирішенні виникаючих перед суспільством проблем.

Ключовою проблемою, від якої залежить ефективність демократичних політичних інститутів, є надання цим інститутам соціальної направленості, можливість з їх допомогою здійснювати соціальну політику в інтересах широких верств населення. У тих країнах, де це вдавалося зробити, ці інститути набували необхідної легітимності і стійкості, що у підсумку робило їх ефективними (наприклад, Іспанія, Чілі, Аргентина, Греція). Події останніх років в Латинській Америці дозволяють зробити висновок, що багато чого в цих демократіях було лише фасадом.

Практика посткомуністичного розвитку де-

монструє своєрідну закономірність – демократичні інститути виявляються ізольованими від вирішення найбільш важливих соціальних проблем і не в змозі провадити активну соціальну політику. Політичні системи, як показують соціологічні дослідження, що проводяться в Україні, Болгарії і Росії, розвиваються в основному автономно від соціальної політики, від потреб народних мас. За результатами опитування Центру ім. А. Разумкова (Київ) у лютому-березні 2003 року переважна більшість населення України вважає, що влада та її інститути не дотримують елементарних конституційних прав громадян на працю – 78,5%, на охорону здоров'я – 80%, житло – 74,7%, на освіту – 71,1% і т.ін. 76% населення не бачать для себе і 68% – для своїх дітей перспектив в Україні [5], що пояснює певну поведінку електорату, який не довіряє владі.

Цим переважно пояснюється і прихід до влади в Болгарії нової політичної сили, створеної під спадкоємця болгарського престолу Симеона Сакскобурготського, за якого голосувала більшість, сподіваючись на “диво”, на можливість вдихнути “нову мораль” і новий зміст у створені і оновлені політичні інститути [6].

У сучасній політичній науці зазначається, що унікальність змін, які переживають посткомуністичні країни, полягає в тому, що здійснюється декілька “переходів” або потрійна (політична, економічна і етнотериторіальна) трансформація. У політичній сфері, як уже відзначалося вище, це створення плюралістичної політичної системи. Тут практично немає винятків, однак є особливості для країн Центральної і Південно-Східної Європи, де свого часу функціонували демократичні системи. Наприклад, Болгарія з 1879 року мала демократичну конституцію, у певному значенні парламентську систему правління, багатопартійність, а з 1912 року знає мажоритарну і пропорційну виборчі системи. Відповідно, для Болгарії процес полягає у створенні не нової політичної системи, а у відродженні старих політичних традицій в нових умовах. Показовим в цьому значенні є феномен “царя”. У той самий час для Росії – це період формування нових політичних інститутів, хоча в її історії були і монарх, і Державна Дума, і політичні партії. Україна, на відміну від Росії і Болгарії, практично ніколи не мала можливості розвивати свою державність, і для неї – це нові і складні процеси залучення до сучасних цивілізаційних викликів. Але в минулому України, порівняно з

Росією, є значно більше демократичних засад, які дозволяють їй сформувати свій імідж і посісти достойне місце серед європейських держав.

У галузі економічній – це перехід до системи ринкового господарства, перерваний для багатьох країн Центральної Європи в 40-50-ті роки ХХ ст. Сьогодні загальноприйнятою стала думка про те, що складність економічної трансформації пояснюється відсутністю феномену переходу від командної економіки до ринкової і до якоїсь форми капіталізму. А як відомо, в країнах Західної Європи ринкова економіка передувала демократичним інститутам. Дійсно, те, що відбувається у посткомуністичних країнах, особливо на пострадянському просторі, – це експеримент, який не має історичних аналогів. Однак це не виправдовує постійні спроби політиків і вчених прикривати своє нерозуміння унікальністю процесів. У цих процесах ми спостерігаємо асиметрію цілей, тобто суміщення вельми різномірних за своєю суттю завдань. Метою є перехід одночасно до демократичної системи правління і ринкової економіки, що являє собою спробу змінити модель взаємозв'язків між економічними і політичними перетвореннями, яка складалася протягом століть. Звідси “витрати” трансформації, що мають політичний і соціальний наслідки.

Територіальна трансформація виявилася в дезінтеграційних процесах – розвал СРСР і Югославії, які ще тісніше пов'язують і ускладнюють два вищевикладені. Ні ХVІІІ, ні ХІХ століття не знали такого потрясіння, щоб одночасно в Європі відбулися національні і демократичні революції (по-іншому їх оцінити навряд чи можна) у дев'яти комуністичних країнах. Це призвело до одномоментної появи 28 держав з новими суспільно-політичними системами. І дійсно це унікальність, а звідси і спільні закономірності, і спільні проблеми посткомуністичного розвитку.

Особливого значення набуває осмислення ролі суб'єктивного чинника, який можна розглянути як еліта – маси. Висунення еліти як головного соціального суб'єкта політичних трансформацій стало однією із закономірностей сьогодиншого етапу суспільного розвитку, який має вельми неоднозначні наслідки. У Болгарії ці процеси розпочала політична еліта, в Україні, Росії – духовна еліта (письменники, вчені), а в Чехії і Польщі – інші суб'єкти.

Еліта, природно, відіграє особливу роль, оскільки вона виступає провідною силою, а маси

– як ті, кого “ведуть”, але при цьому велике значення має рівень суспільної свідомості і політичної культури. Згадані вище складності у прийнятті рішень значною мірою пов'язані з цим. Особлива увага приділяється здатності представників різних груп еліт досягати основних політичних компромісів, що визначають правила гри в ході посттоталітарного переходу. Конфліктність, що має місце, ідейна нетерпимість і установки на перемогу над суперниками, а не на досягнення політичного компромісу з ними, виявилися вельми притаманними всім елітним групам як демократичного, так і недемократичного напрямів. Це виразно проявилось як в Болгарії на початковому етапі переходу, так і в Росії. У Болгарії прикладом може служити ситуація в СДС, БСП і ДПС. Головною силою переходу, як і в багатьох країнах, була політична еліта, що складалася з нащадків посткомуністичної номенклатури, різного типу менеджерів та інтелігентів, функціонуючих в різних соціалістичних, соціал-демократичних і комуністичних формуваннях БСП, БСДП, Євролевіці і т.ін. Ще одну групу утворили рекрутовані з третього ешелону номенклатури, нащадки активних борців проти капіталізму, інтелігенція, нащадки старих буржуазних партій, залишки аграрників БЗНС, відверті люмпени, напівінтелігенція, які склали багатолике і різноідейне утворення – СДС (Союз демократичних сил). Вони показали непрофесіоналізм в політиці, і до 1999 року з цієї групи перших політиків фактично нікого не залишилося. Болгарія не мала контреліти, як в інших країнах, і проблема її формування і утворення залишається актуальною і сьогодні [7].

В Україні за 10-12 років сформувалась національна еліта [8], однак вона, як і раніше, має “плями” неономенклатури. Існуюча система рекрутування не дозволяє їй дістати того рівня професіоналізму, який є необхідним, щоб наблизити її до проблем суспільства. Опитування суспільної думки показує низький рейтинг відомих політиків. Україна розколота ідеологічно і політично, і, відповідно, політична еліта повинна стати тією силою, яка була б здатна консолідувати суспільство.

У політичній еліті Росії на початковому етапі суперечності визначились не стільки у відносинах між групами еліти, скільки між поколіннями. За останні роки до управління країною прийшли молоді, енергійні й освічені політики, яким, можливо, бракує досвіду, але в яких є по-

тенційні здібності і можливості використати їх в управлінні демократичними процесами. Чи зможуть вони це зробити – визначить час.

Найважливішою проблемою не тільки для еліти, але й для суспільства в цілому залишається культурологічний контекст нинішніх трансформацій. Як правило, спочатку еліта, а потім маси прилучаються до цінностей демократії і засвоюють “демократичні правила гри”. Однак у будь-якому разі посткомуністичні суспільства – це суспільства, що “модернізуються навздогін”. Вони являють собою розколоті суспільства, де відкинуті цінності традиційного суспільства, до якого вже не можна повернутися, і не засвоєні (і навряд чи можуть бути засвоєні) цінності ліберальної демократії, визначені як основна стратегія розвитку. Звідси одна з парадоксальних особливостей посткомуністичної трансформації, коли перехід відбувається без наявності відповідних культурологічних передумов. А це створює серйозну небезпеку на етапі переходу до утвердження демократії. Блискучий аналіз цієї проблеми проведено в роботі болгарського дослідника Ж. Владимиrowa [9], який розглядає особливості болгарського суспільства з точки зору його культурної “спадщини”.

У зв'язку з цим виникає питання про “негативний” і “позитивний” консенсус чи, іншими словами, про інтегруючий і дезінтегруючий фактори.

Характеристика “культурного середовища”, до якого імплантується демократична система, можливо, не має такого великого значення на стадії руйнування тоталітарного режиму, але вона набуває вирішального значення з погляду перспектив демократизації, виживання нових демократичних режимів, їх здатності утвердитися і набути стійкості. Ця проблема є дуже важливою для України, оскільки сьогодні визначено багато дезінтегруючих факторів розвитку (ідеологічні, мовні, розрив між багатими і бідними, криміналізація та ін.).

“Негативний” консенсус є “хорошим” на етапі деструктивних змін, коли потрібно позбутися старих інститутів влади, але потім необхідним є “позитивний”, тобто підтримка суспільством тих напрямів, за якими повинна розвиватися країна. Відсутність “позитивного консенсусу” не тільки відбирає у мас можливості стати суб'єктом конструктивного етапу змін, але й суттєво уповільнює темпи цих змін, перешкоджаючи переходу суспільства до “утвердження демократії”. Практично в

усіх посткомуністичних країнах цей процес проходить з великими труднощами.

Одним з факторів, який пояснює такий стан, є надзвичайно болюча реакція громадян у більшості посткомуністичних країн на матеріальні негаразди, які породжуються як суб'єктивними помилками нової влади при здійсненні радикальних перетворень в економічній сфері, так і об'єктивною складністю цих перетворень. У міру затягування економічної кризи, яка супроводжується погіршенням соціально-економічного стану широких мас, накопичуються нові розчарування, посилюється радикалізм більшої частини мас, яка пов'язувала з демократизацією надії на поліпшення матеріальних основ життя. Виходячи з результатів різних соціологічних досліджень, у всіх посткомуністичних країнах в більшою чи меншою мірою виявляється досить істотна ностальгія за минулим і певне прагнення авторитарних варіантів розвитку (Росія, Україна, Білорусія, балканські країни). Одна з найбільш важливих причин незадоволення – це відчуження від влади політичних інститутів, створених елітою і для еліти, тому 28% росіян виступають за диктатуру, хоча 54% – її заперечують, а 18% – вагаються у визначенні власної позиції [10].

Деякі політологи (транзитологи) вбачають у цих тенденціях реалізацію вельми песимістичних сценаріїв посткомуністичного розвитку, в рамках яких демократизація блокується станом суспільної свідомості.

Американський політолог Ч. Гаті вважає, що вказані настрої і незадоволення являють собою якийсь “системний виклик сутнісним характеристикам західного типу”. Йдеться не про вибір між демократами різного типу, а між прибічниками демократії та її супротивниками – різного роду націоналістами, почвениками, популістами, комуністами та іншими демагогами. Хоча абстрактно більшість людей у цих країнах цінує такі якості демократії, як свободу слова, справедливу правову систему чи розподіл влади, на практиці вони заперечують реально існуючу демократію і відчувають потяг до сильного патерналістського лідера, який буде турбуватися про їхній добробут [11].

Цим багато в чому пояснюється феномен В. Путіна, його безпрецедентна популярність. Опитування (березень, 2002) показали 72% популярності, протягом року вона коливалася, але нижче від 70% не опускалася [12]. Такого немає в жодній постсоціалістичній країні. В цілому для Росії

характерною тенденцією суспільних настроїв другої половини 90-х років, замість ейфорії початкового періоду, стає охолодження до демократичного вибору країни.

Останнім часом в Болгарії президентський інститут і сам президент Г. Пирванов є стабілізуючим фактором розвитку. З ним, мабуть, більш ніж з прем'єром, пов'язуються сподівання на поліпшення життя в Болгарії, оскільки, на думку багатьох політиків з СДС і БСП, а також суспільства, "цар" не виконує обіцяного, і значного покращення народ не відчув (за матеріалами газет – "168 часа", "Дума", "Сега").

В Україні, виходячи із ситуації, що склалася восени 2002 року і нинішнього відгуку на проект про конституційну реформу, запропоновану Президентом Л. Кучмою, ставлення до президента як гаранта є досить складним, і особливою популярністю він не користується.

За останніми дослідженнями, 31,2% населення України переконано, що джерелом влади є Президент, 20% – взагалі не уявляють, що вони є джерелом влади за Конституцією. Відчуження від влади підтверджується тим, що 83,7% українців впевнені, що не мають ані найменшого впливу на центральну владу, 79% – на місцеву, а 86,2% – не відчувають себе господарями своєї держави [13]. За такого становища перспективи української демократизації є вельми туманними.

Разом з тим, думається, що перспективи розвитку не такі песимістичні. Незадоволення функціонуванням нових політичних режимів, що має місце в країнах Східної Європи, зовсім не викликає масового бажання повернутися до попередньої комуністичної системи або перейти до якої-небудь іншої форми антидемократичного правління.

Як інший фактор, який утруднює формування "позитивного" консенсусу в посткомуністичних країнах і особливо в республіках колишнього СРСР, сучасна транзитологія розглядає вкрай слабку розвиненість структур громадянського суспільства. Це одна з причин, яка дозволяє владі залишатися неконтрольованою з боку суспільства. В останні роки концепція громадянського суспільства, на думку деяких дослідників, була певною мірою спрощена. Вона виходить з досить одномірного уявлення про громадянське суспільство як про щось єдине, що протистоїть державі, єдине в тискові на владу заради забезпечення сталості демократичної практики і поглиблення демократичних засад суспільного жит-

тя. Іншими словами, громадянське суспільство постає в такому трактуванні лише як природне середовище існування демократії, як фактор, який постійно сприяє продукуванню демократичних принципів. А відтак реальна практика посткомуністичного переходу показує спрощеність такого розуміння громадянського суспільства.

Вочевидь, оцінюючи дійсний стан громадянського суспільства та його роль в процесі демократизації, слід враховувати як масштаби прагнення мас шляхом самоорганізації і захисту своїх інтересів добиватися кращого життя (часто такого розуміння немає), так і те, що розуміють маси під цим "кращим життям". Оцінити значення ліберальних цінностей в умовах економічного стану, що погіршується, вважається досить складною справою. Створювані неформальні структури й організації громадян часто не протиставлені владі, а швидше – одна одній, причому здебільшого за етнічними і класовими ознаками, рідше – ідеологічними. Це демонструють сьогодні і країни пострадянського простору, і Південно-Східної Європи. В результаті на рівні громадянського суспільства не тільки не розвиваються тенденції до консолідації нації, а навпаки, поглиблюється конфронтаційність, посилюється фрагментарність суспільства, яка сприяє його дезінтеграції. Україна знає такі приклади, що виникають на основі мовних, релігійних проблем, хоча в ряді країн Сходу окремі релігійні організації відіграють найважливішу роль в структурі громадянського суспільства. Тут виникає думка про те, наскільки ці проблеми є внутрішніми і якою є роль зовнішнього релігійного фактора. Цілком виправданою є вимога сертифіката на якість виробленого товару, але зовсім незрозуміло, чому відповідні організації в нашому суспільстві дозволяють віщати на різних рівнях "ідеологам" без будь-якого на те сертифіката. І це не тільки проблема України. Багато які з виникаючих груп і організацій за вказаними ознаками не можуть бути складовою частиною громадянського суспільства, оскільки їх дії не відповідають демократичним критеріям.

І ще один істотний, на мій погляд, момент, що присутній у низці досліджень щодо створення громадянського суспільства. Прибічники концепції громадянського суспільства дуже часто розглядають як одну з найважливіших умов посилення його ролі у суспільно-політичному розвитку, відповідне послаблення держави і зменшення впливу інститутів державної влади. Для

багатьох представників ліберально-демократичних сил боротьба за громадянське суспільство немовби ототожнюється з боротьбою проти держави. Подібне розуміння відносин громадянського суспільства і влади є характерною особливістю ліберально-демократичних сил Росії, зокрема СПС – Союзу правих сил. І це має, звичайно, свої глибокі історичні і соціально-психологічні підстави.

Багатовікова російська історія необмеженого панування владних структур крайнього авторитаризму, що придушували будь-які прояви незалежної громадянської ініціативи, сприяла формуванню погляду на державу і громадянське суспільство як на непримиренних супротивників. Природно, що є прагнення будувати такі відносини, коли сила й успіх одного можливі лише при слабкості і поразці іншого. Однак в рамках демократичної системи відносини мають будуватися на інших принципах. Виражаючи і відстоюючи інтереси громадян, захищаючи їх від держави, громадянське суспільство само не здатне задовольнити значну частину вимог мас. Це може зробити тільки держава, і притому сильна держава, яка може задовольняти суспільні інтереси. І громадянське суспільство має бути зацікавленим у наявності сильної держави.

В дійсності громадянське суспільство повільно проростає в посткомуністичному просторі, особливо в країнах, де історично склалася сильна авторитарна влада, і суспільна свідомість з труднощами долає бар'єри у засвоєнні нових цінностей. Найважливішою причиною сьогодні є слабкість держави, її нездатність задовольнити інтереси громадян. Без цього громадянське суспільство “обертається вхолосту”, породжуючи розчарування людей у можливостях громадянської активності, їх пасивність і бажання знайти якусь антидемократичну альтернативу.

На закінчення можна зробити декілька висновків:

1. Посткомуністичні країни, в тому числі Болгарія, Росія і Україна, порівняно швидко пройшли перший етап переходу і створили політичні структури, які відповідають мінімальним вимогам демократії.
2. Найважливішою проблемою політичних перетворень залишається слабкість і неефективність політичних інститутів: парламентів, виконавчої влади і політичних пар-

тій. Згадується класичне – “надто далекі вони від народу”.

3. Головним недоліком у діяльності нових режимів являється відсутність сильної соціально направленої державної політики. А без цього неможливо змінити суспільно-політичну ситуацію, що склалася, ставлення до влади з боку суспільства; вони залишаються супротивниками, а не прибічниками.
4. Проблемою посткомуністичного розвитку залишається політична еліта. В Болгарії нова (праве крило) еліта формувалася хаотично і стихійно і виявилася нездатною спланувати економічну стратегію розвитку, втративши час на конфронтацію з лівими політичними силами, а це відбилося на результатах переходу.
5. Істотною проблемою для вказаних країн залишається засвоєння соціально-психологічних та ідеологічних основ демократичного суспільства. Найскладнішим завданням є одночасна заміна політичної, економічної і культурної системи. Це означає не просто зміну режиму, але й зміну іншого типу суспільства, а це довгий і складний процес, який може стати “результатом” другого етапу посткомуністичної трансформації.

Література

1. Капустин Б.Г. Конец “транзитологии”? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия // ПОЛИС. – 2001. – № 4. – С. 7-15.
2. Nations in transit // <http://www.freedomhouse.org/research/hatransit.htm>.
3. O'Donnell G. Transitions, Continuities and Paradoxes // Sc. Mainwaring, G. O'Donnell and A. Valenzuela (Eds.), Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective, Notre Dame, 1998, p.18.
4. Детальніше див.: Рижков В. Рускийт модел на демократия // Разум. – София, 2002. – № 1. – С. 86-93.
5. Зеркало недели. – 2003. – № 9. – 8-14 марта. – С. 3.
6. Калинова Е., Баева И. Българските преходи. 1939-2002. – София: Парадигма, 2002. – С. 316-317.
7. Див.: Ганчев П. Съвременният български политически елит: социално представителство, социално-психологически характеристики и идейни ориентации // Международни отношения. – 2002. – № 2. – С. 65-70; Митев Т. Български политически елит през XXI век. I Десницата // Ново време, брой 1. – 2002. – С. 65-67.
8. Михальченко М. Еліта в Україні: істе, куме, що зварили // Віче. – 2003. – № 1. – С. 7-11.
9. Див.: Владимиров Ж. Културното наследство срещу демокрацията и пазара в България. 1989-1998. – София: Соф. новини, 1999.
10. Цит. за: Ванштейн Г.И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна, 2001. – С. 160.
11. Там же. – С. 161-162.
12. Див.: Рижков В. Вказ. пр. – С. 92.
13. Зеркало недели. – 2003. – № 9. – 8-14 марта. – С. 3.

Надійшла до редколегії 20.11.2002 р.